

ИНГЛИЗ ТИЛИ ЛУҒАТ ТАРКИБИДАГИ ДИАХРОН ЎЗГАРИШЛАРНИНГ УМУМИЙ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Хамзаев С.А. Филология фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD), доцент,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Аннотация. Мазкур мақолада инглиз тили тарихий ривожланишининг турли давларида унинг луғат таркиби бойишига хизмат қилган омиллар тизимли тарзда тадқиқ этилади. Инглиз тили ривожланишининг ҳар бир босқичида қайси тиллардан ва қандай соҳаларга оид сўзлар ўзлаштирилганлиги тил материали асосида таҳлил этилган.

Калит сўзлар: *луғат таркиби, қадимги давр инглиз тили, ўрта давр инглиз тили, янги давр инглиз тили, этимологик қатлам, ўзлашган сўзлар.*

GENERAL AND DISTINCTIVE FEATURES OF DIACHRONIC CHANGES IN THE WORD STOCK OF THE ENGLISH LANGUAGE

Khamzaev S.A.
Doctor of Philosophy in Philology (PhD),
Associate Professor,
Uzbekistan State World Languages University

Annotation. This article systematically examines the factors that served to enrich the word stock of the English language at different periods of its historical development. At each stage of the development of the English language, there was done an analysis of languages, from which the words were borrowed and in which such changes took place on the basis of the language material.

Keywords: word stock, Old English, Middle English, Modern English, etymological layer, borrowed words.

Тил ривожланишининг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида инсоннинг фикрлаш эҳтиёжлари ва когнитив фаолиятини ривожлантириш, унинг идрок этиш эволюцияси тан олинади. Шу билан бирга, инсоннинг борлиқ билан ўзаро таъсирининг табиати инсон онгини ва тилда акс этадиган тизимли алоқаларининг табиатини тушунишга эришишга ва уларнинг замонавий инглиз тилининг алоҳида ривожланиш босқичини, шунингдек, умуман воқеликни намоиш этиш моделини чуқур ўрганишга кўмак беради. Тилнинг луғат таркиби кўп асрлик ривожланиш жараёнида вужудга келган диахроник ўзгарувчанлик, турлитуманлилик ва унинг лисоний тузилишининг барча сатҳларида ўзгартириш қобилияти билан ажралиб турадиган мураккаб тизимдир [Гамкрелидзе, 1988: 31]. Замонавий инглиз тилининг лингвистик тизимини ўрганаётганда тилшунослар муқаррар равишда унинг этимологик жиҳатдан турфа хиллилигига дуч келиши муқаррар. Бу ўринда инглиз тили луғат таркибида келиб чиқиши турлича бўлган сўзлар мавжуд бўлади. Бунга сабаб сифатида эса тилнинг коммуникатив функцияни бажара туриб фақат жамият ичида мавжуд бўлиши ва тил соҳибларининг бошқа тиллар соҳиблари билан сиёсий, ижтимоий ва маданий алоқаларга киришишга бўлган эҳтиёжи келтирилади.

Инглиз тили луғат таркибидаги диахроник ўзгаришларни аниқлаш ва унинг ривожланиш йўналишларини аниқлаш учун, бизнинг фикримизча, этимологик таҳлилнинг асосий мезонларини, шу жумладан қамров кенглиги ва даражаси, лексик бирликларнинг тилга ўзлашиб бориш шаклини аниқлаштириш лозим бўлади. Бизнинг тадқиқотимиздаги қамров кенглиги тушунчаси инглиз тили ривожланишининг асосий даврларини инобатга олган ҳолда ўтказилган этимологик таҳлилнинг белгиланган вақтини акс эттиради. Биз инглиз тили ривожланишининг давлари деганда қадимги инглиз тили (бундан кейин ҚИТ деб ёзилади)

– VI-VII асрлардан XI аср сўнгигача бўлган давр; ўрта давр инглиз тили (ЎДИТ) – XII-XV асрлар; эрта давр инглиз тили (ЭДИТ) – XVI асрдан XX аср охиригача ва сўнгги давр инглиз тили (СДТИ) – XX аср охиридан ҳозирги давргача.

Бошқа тилдан ўзлашган сўзлар турли экстралингвистик омиллар таъсири остида тилга кириб боради. Бу жараён табиий равишда манба тилларининг турли хил динамикасининг мавжудлигини ва инглиз тилининг луғат бойлигини унинг мавжудлигининг турли даврларида тўлдиришда иштирок этадиган воситачи тилларнинг мавжудлигини англатади. Сўз туркумларининг асосий қисмларининг этимологик хусусиятларини таҳлил қилиш учун таклиф этилган мезонлар турфа хил сўз туркумлари диахроник жиҳатдан ривожланишини кузатиш, турли хил тилларнинг этимологик хусусиятларини таққослаш, замонавий инглиз тили ривожланиш даврларининг вақтини белгилаш келажакда унинг ривожланишининг асосий йўналишларини белгилаш имконини беради.

Инглиз тилида луғат таркибининг қуйидаги этимологик қатламлари ажралиб туради: туб сўзлар, фақат инглиз тилига хос сўзлар, ўзлашган сўзлар ва ЎДИТ га хос бўлган гибрид сўз шакллари. Ўзлашган сўзлар инглиз тили луғат таркибида ҳам ўзларининг таркиби нуқтаи назаридан, ҳам кириб бориш даражасининг турличалиги билан ажралиб туради. Инглиз тили луғат таркиби ривожланишининг умумий хусусиятлари ҚИТ даврида туб инглиз сўзларининг устунлиги ва ЎДИТ даврида ўзлашган сўзларнинг кўпайиши, ЯДИТ даврида ўзлашган сўзлар миқдорининг камайиши, XX-XXI асрлар, яъни СДТИ даврида фақат инглиз тилига хос бўлган сўзларнинг кўпчиликни ташкил этиши билан характерланади. Ажнабий сўзларнинг пайдо бўлиши тилни ривожлантиришнинг табиий ва зарурий жараёни бўлиб, унинг луғат таркибини бойитишга ёрдам беради. Шу билан биргаликда, ҳар қандай миллий маданият ўзининг ўзига хослиги ва алоҳида хусусиятлари билан ҳам ўз ривожланишига оид ва бошқа халқлар маданияти билан ўзаро таъсири натижасидир. В.В.

Виноградов тил луғат таркиби асосий қисмини янгилаш ва бойитишга “тил асослари” ва “миллий луғат заҳираси” нинг ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро таъсири орқали эришилади, деб таъкидлайди. Луғат таркибининг периферик элементлари ўзгаришларнинг катта интенсивлигига дуч келади, асосий заҳиранинг элементлари эса узоқ вақт давомида барқарор бўлиб қолаверади [Виноградов, 1977: 71].

Туб инглизча от сўз туркумига хос сўзлар асосан уй рўзгор буюмлари (*bowl-чашика, rope-арқон*), озиқ-овқат (*bread-нон, butter-сариёғ*), қурол-яроғ (*blade-миз, shaft-сон*), ўсимлик ва ҳайвон номларини ифодалайдиган сўзлар (*fox-тулки, foal-қулун, green-кўкат, grass-ўт-ўлан*) ташкил этади. ҚИТ даврида ўзлашган от сўз туркумига хос сўзлар камчиликни ташкил этади (11,3 %). Булар асосан лотин тилидан ўзлашган сўзлар (*council-кенгаш, creed-диний ақида*) ва юнон тилидан ўзлашган сўзлар (*apocalypse-қийёмат, minster-жаноб, минстер*) ҳисобланади.

ЎДИТ даврида инглиз тили луғат таркиби асосан ўзга тиллардан олинган сўзлар эвазига бойишни бошлади ва бу ҳолат барча асосий сўз туркумларида кузатилган. Шундай қилиб, от сўз туркумига хос бўлган ўзлашган сўзлар (90,4%), сифат сўз туркумига оид (95, 7%), феъл сўз туркумига оид (95,7 %), равиш сўз туркумига оид (52,7 %) ни ташкил этган. Ўзга тиллардан олинган сўзларнинг катта оқими Англиянинг бошқа давлатлар билан муносабатларининг интенсив ривожланиш механизми билан боғлиқ. Ушбу босқичда олинган сўзларнинг умумий сони 96,8 % ни ташкил қилган [Crystal, 2002: 48].

Таҳлилларимиз натижаси бизга лотин, юнон, скандинав, француз ва қадимги француз тилларидан олинган сўзлар каби ўзлашган сўзларнинг асосий гуруҳларини аниқлаш имконини берди. Бизнингча, бу ҳолат табиийдир, зеро инглиз давлатининг тарихий ривожланишидаги муҳим босқичларнинг барчаси инглиз тилининг луғат бойлигига таъсир кўрсатган. Скандинав тилидан олинган сўзлар натижасида скандинав-инглиз этимологик дублетларининг шаклланиш тенденцияси мавжуд

[Babich, 2002: 93]. Бу каби ҳолатлар мазкур икки этимологик дублетлар – скандинав-инглиз сўзлари тўлиғича сақланиб қолган ҳолда юз берган (*skirt-юбка, shirt-кўйлак, shatter-чилнарчин қилмоқ, scatter-сенмоқ, сочмоқ*).

Шуниси диққатга сазоворки, СДИТ даврида ўзга тиллардан сўз олиш тенденцияси ўз долзарблигини йўқотиб бормоқда. XX-XXI асрларда илм-фан ва оммавий ахборот воситаларининг жадал ривожланиши натижасида эски номинатив бирликларнинг янгиланиши ва янгиларининг пайдо бўлиши кузатилган. СДИТ даврида ўзга тиллардан олинган сўзлар 5,6 % ни ташкил қилади, бу эса, ўз навбатида, сўз ўзлаштириш тенденциясининг пасайишидан далолат беради.

Шундай қилиб, замонавий инглиз тилининг луғат таркибининг диахрон таҳлили бизга унинг ривожланишидаги қуйидаги тенденцияларни аниқлаш имконини берди:

- ҚИТ даври асосан туб инглиз сўзларининг луғат таркибининг аксарият қисмини (94,3 %) ташкил этиши билан характерланади, ўзга тиллардан олинган сўзлар эса 5,6 % ни ташкил этган;
- ЎДИТ даврида француз тилидан сўзларни фаол тарзда олиш тенденцияси мавжуд бўлган. Лотин, юнон, скандинав, шунингдек испан, италян ва араб тилларидан сўзлар фаол тарзда олинган бўлиб, бу турдаги сўзлар 96,8 % ни ташкил этган
- СДИТ даврида (XX-XXI асрлар) ўзга тиллардан олинган сўзларнинг кескин камайиши (атиғи 5,6 %) тенденцияси кузатилмоқда [Khamzaev S.A., 2024: 164].

Инглиз тили ривожланишининг ўрта асрлар даврида тилнинг луғат таркиби асосан Европа тилларидан сўзлар ҳисобига бойиган. ЭДИТ даврида ўзлаштирилган сўзлар тиллар гуруҳининг кенгайиши билан характерланади. ЭДИТ даври инглиз тилининг этимологик таркибини шакллантиришда ҳинд тиллари гуруҳига кирувчи (ҳинд, панжаби, гуаражи, марати. Непал, санскрит), афроосиё тиллар гуруҳига мансуб

тиллар (араб, иврит), узоқ шарқ тиллари (япон, корейс), нигер-конго тиллари (манде), хитой-тибет (хитой, тибет) каби тиллар иштирок этган ва уларнинг сони 77 та гуруҳни ташкил этади. Бу факт уларнинг худудий мансублиги бўйича турлича бўлган луғат таркибини бойитишда иштирок этган манба тиллар сонининг кўпайганлигини кўрсатади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Гамкрелидзе Т.В. Лингвистическая типология и праязыковая реконструкция П Сравнительно-историческое изучения языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. – М.: Высшая школа, 1988.
2. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. // Избранные труды. – М.: МГЛУ, 1977.
3. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Oxford University Press, 2002.
4. Babich G. M. Lexicology: A Current Guide. – Yekaterinburg, 2002.
5. Khamzaev S.A. Patterns of interaction of categories generalizing external factors of vocabulary development. Foreign Linguistics and Linguodidactics, 2024, Issue – 2 № 2. – Pp. 164-178.